

„A reformáció jegyében”

Horváth János monográfiája az elmúlt ötven év tükrében

Ötven esztendővel ezelőtt, 1953-ban jelent meg először Horváth János monográfiasorozatának, irodalomtörténetének a sors akaratából utolsó kötete, amely – ahogyan az alcím megjelöli – a Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténetét tárja fel. A kötet második kiadása négy év múlva, 1957-ben látott napvilágot. Az alapszöveg itt változatlan maradt, s (hasonlóan a *Megoszlás* kötet 1944-es második kiadásához) csupán a jegyzeteket egészítette ki a szerző az eltelt esztendők szakirodalmával.¹

Ami a könyvben első pillantásra is feltűnő, az a hatalmas mennyiségű műelemzés: ötven év irodalmi termésének szinte minden egyes darabját sorra veszi, szemmel láthatóan olvasta az akkor elérhető összes művet és csaknem a teljes hozzátartozó szakirodalmat, s mindezt a második kiadás több mint ötszáz oldalán dolgozza fel. Olyan teljesítmény ez, amelyet ma már csak irigykedve nézünk – a mi korunk láthatóan kevésbé kedvez az ilyesfajta összefoglaló kézikönyvek írásának. Ugyanakkor ami a munka előnye, az a hátránya is, mert folyamatosan végigolvasni szinte lehetetlen. Hiába teszi a szerző a könyv végére a jegyzeteket, úgy, hogy még a jegyzetszámokat is számúzi a szövegből – természetesen itt is a korábbi kötetek gyakorlatát követve –, az az adat-, információ- és műelemzéstömeg, amelyet az olvasóra zúdít, csak apró részletekben fogadható be.

Minden irodalmi összefoglalásról sokat elárul a szerkezete, az, ahogyan a szerző az általa előadni kívántakat csoportosítja. Rögtön le kell szögeznem, hogy az 1950-es évek marxista szellemű irodalomtudományának természetesen semmi látható hatása nincs Horváth Jánosra. Csak az utal a megjelenés nehézségeire, hogy a jegyzetek előtt elegánsan visszautasítja lektorainak kifogását, akik a gazdaságtörténeti bevezetést hiányolták nála,² nyilván azért, hogy aztán a gazdasági alapokból levezethessék a felépítményt, az irodalmat. Később, az 1970-es évektől kezdve, amikor mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy lehetséges a régi magyar irodalomról a kötelező marxista sallangok nélkül is írni, éppen ezért lehetett minta a könyv az ifjabb nemzedékek számára.

A monográfia alap gondolata ebben az esetben is a „megoszlás”, amely az idő előrehaladtával megsokszorozódott: politikai téren az ország három

részre esett, vallási téren pedig számos új felekezet jött létre. A megszünt királyi udvar szerepét a nagybirtokosok udvarai vették át, sőt a szerző úgy gondolja: „Rendkívüli lett a nagybirtokosok befolyása a XVI. századot oly igen jellemző vallási kérdésekben. Érvényesülhetett ugyan egyesek meggyőződése, szabad választása a vallási irányok, felekezetek között, a tömeget azonban a nagybirtokos vitte magával.”³ Ezt az alaptételt, mely szerint a magyar reformáció első korszakát a „cuius regio eius religio” elve határozta volna meg, többször elismétli, hangsúlyozva, hogy a katolicizmus az egyházi földesurak területén maradt meg, s hogy „Városokban a városi tanácsoknak volt a földesurakéhoz hasonló szerepe”.⁴ Ez a meggyőződés minden látszat ellenére nem csak a XIX. századi katolikus egyháztörténet-írás sajátja, így gondolta ezt többek között Révész Imre is 1938-ban megjelent református egyháztörténeti összefoglalásában.⁵ A kiindulópontból logikusan következett a könyv első részének fejezetbeosztása, amely főnemesi udvarok szerint halad: első a Perényiek csoportja, utána következnek a Szapolyai János király körüliek, Nádasdy Tamás csoportja, majd az Enyingi Török családhoz kötődők. A felosztási kísérlet buktatóit jelzi, hogy kétféjezetnyi anyagot nem lehetett ebbe a keretbe foglalni. Az egyik a históriás énekszerzőkről szól „Tinódi és Istvánfi [Pál] nyomában”, a másik pedig sommásan „A többi énekszerző” címet viseli. A második rész fejezetei ugyanakkor vallási irányzatok szerint különülnek el: először jönnek a „Helvét változatok szószólói”, aztán az „Erdély és a szentháromságtagadó irány”, majd „A lutherizmus veszteségei, néhány főbb képviselője az időszak végén”. Itt sem volt ugyanakkor megkerülhető egy vegyes fejezet beiktatása, amely az „Énekszerzők a reformáció újabb szakaszában” címet kapta.

Érdekes a könyv lezárásának problémája. Horváth János a címben a mohácsi csata utáni fél évszázadot jelöli meg mint témát, s ezzel az 1576-os esztendőt teszi meg záró dátumul. Indoklást valójában nem olvashatunk, legfeljebb arra gondolhatunk, hogy ez Rudolf császár uralkodásának első esztendeje, akivel elkezdődik a Habsburg Birodalomban a több mint kétszáz esztendeig tartó ellenreformáció; de az is magyarázat lehet, hogy ennyi év anyaga tett ki egy vastag kötetet. Azt mindenki tudja, hogy tökéletes korszakbeosztás nem létezik, itt azonban az ellentmondások a szokásosnál nagyobbak látszanak. Hiányzik a tárgyaltak közül az 1584-ben meghalt Bornemisza Péter, ugyanakkor szerepel még a XVII. század elejéről Ujfalvi Imre és ellenfele, Hodászi Lukács.⁶

A monográfia valójában nem más, mint egy monumentális zárókő, amely lezárja a régi magyar irodalom, s azon belül e részterület kutatásának egy szakaszát. Horváth János már a az 1930-as években elkezdhetette bizonyos részeinek megfogalmazását, erre több árulkodó jel is van; egy helyütt például Istvánfi Pál Cicero-példányáról azt írja, hogy a Nemzeti Múzeum őrzi;⁷ a Nemzeti Múzeum könyvtárára gondolt, de az intézményt az 1950-es évek

ben már Országos Széchényi Könyvtárnak hívták. Ha a monográfia névmutatóját átnézzük, akkor is hasonló eredményt kapunk: Klaniczay Tibor nevét, aki akkor még valóban alig jelentetett meg a XVI. századot illető publikációt, hiába keresnénk benne (csak mint az első kiadás szerkesztőjét említi), Pírnát Antal (th-val!) és Stoll Béla pedig egy-egy előfordulással szerepel.⁸

A *reformáció jegyében* második kiadásának megjelenése valóban történeti pillanat volt. Ugyanabban az esztendőben, 1957-ben kezdte el használni egymástól függetlenül egy irodalomtörténész és történész, Klaniczay Tibor és Makkai László a mezővárosi reformáció fogalmát.⁹ Az elképzelés ugyan marxista eredetű, de találóan mutat rá a reformáció addig kevésbé kutatott oldalára, arra, hogy a mozgalom társadalmi bázisát ez a réteg képezte, s éppen azokon a területeken (Északkelet-Magyarországon és Dél-Baranyában) volt a legerősebb, ahol jómódú mezővárosok éltek virágkorukat. Mindez teljesen megkérdőjelezte a korábbi szakirodalmon alapuló monográfia első részének koncepcióját. Sem Horváth Jánosnak, sem másnak nem jutott eszébe ugyanis e két dolog összekapcsolása, jellemző módon Sztárai Mihály mezővárosi környezetben játszódó drámáiról úgy ír, hogy a „mezőváros” kifejezés helyett a „község” szót használja.¹⁰ A teljes igazság kedvéért azonban azt is el kell mondanom, hogy a mezővárosi vagy főnemesi reformáció vitája ezzel még korántsem jutott nyugvópontra. Az 1980-as évektől kezdve egyre inkább szaporodtak azok az adatok, amelyek szerint a protestantizmus térhódítása, illetve az egyik felekezetről a másikra áttérés nem egy esetben a földbirtokosok akarata ellenére is végbement.¹¹ Szakály Ferenc e témáról írott, s 1995-ben megjelent könyve ugyanakkor a kérdésre egyfajta „is-is” választ adott,¹² s a 2001-ben tartott hasonló tematikájú konferencia vitáján pedig Balázs Mihály mutatott rá arra, hogy nem szabad leragadnunk a szociológiai ihletésű magyarázatoknál, s figyelmen kívül hagynunk maguknak az eszméknek a hatását.¹³ Az 1957 óta ráadásul tisztábban látjuk a korszak történelmét is: tudjuk például, hogy a tokajhegyaljai Tállya mezőváros Serédi Gáspár birtoka volt, így az ott lelkészként tevékenykedő Szkhárosi Horvát András semmiképpen sem sorolható a Perényiek csoportjához.¹⁴

Bármilyen igazságtalannak tűnik egy ötven évvel ezelőtti munkát szembevetni az utána következő idők szakirodalmával, ha valódi értékeit és időtálló vonásait akarjuk megkeresni, akkor meg kell ezt tennünk. Az 1956-ban alakult Irodalomtörténeti (később Irodalomtudományi) Intézet szervezetére alapozva az ötvenes évek végén és a hatvanas években látványosan felívelt a régi magyar irodalom kutatása, s ebben óriási érdemei voltak a már emlegetett Klaniczay Tibornak. Az első nagy eredmények közé tartozott a hatkötetes magyar irodalomtörténet (a „spenót”) első és második kötete, amely témafelosztásában már elsősorban irodalmi szempontokat vett figyelembe. Nagy hibája ugyanakkor, hogy a reformáció irodalmát (hasonlóan Horváth Jánoshoz) többfelé vágta, 1570 körülig beszél a reformáció irodalmáról (ben-

ne Bornemisza Péterrel is), majd a „Reneszánsz irodalom fénykorá”-n belül (körülbelül 1600-ig) felvesz egy „Egyházi irodalom” című fejezetet, s végül a századforduló utáni szerzők művei átkerültek a „Késő-humanista protesztáns polgári irodalom” cím alá a második kötetbe.¹⁵

Ezeket a kézikönyvfejezeteket nagyrészt Varjas Béla és Pirnát Antal írta: Varjas a XVI. századi énekszerzők (különösen Szegedi Gergely) és a históriás ének műfajának kutatásával vitte előre a tudományt,¹⁶ míg Pirnát Antal (sokoldalú tehetségén és kimeríthetetlen tudásán belül) az antitrinitarizmus vizsgálatával indított el egy termékeny tudományos irányzatot.¹⁷ Rajta kívül még Dán Róbert¹⁸ és Balázs Mihály¹⁹ munkásságán át ez lett az a kutatási terület, amely sokáig vezető szerepet vitt a hazai reformáció irodalomtörténetírásában, már a Kádár-korszakban megteremtve a széles körű külföldi kapcsolatokat és együttműködést. Az Intézet által teremtett kereteken belül (például a Klanczay által szerkesztett *Humanizmus és Reformáció* könyvsorozatban) megszólaltak az egyháztörténészek is, azok, akik széles körű tudásukat még 1945 előtt szerezték. Példának okáért a református Kathona Géza (akinek a tolnai iskoláról szóló könyvét emelném ki),²⁰ s az evangélikus Botta István, aki számos alapvető tanulmányán túl elsősorban a fiatal Melius Péterről és Huszár Gálról írott munkáival alkotott maradandót.²¹ Nemeskürty István Bornemisza Péter és Heltai Gáspár kutatásával írta be nevét a reformáció irodalmának kutatástörténetébe,²² Ritoókné Szalay Ágnes többek között Melanchthon magyar tanítványairól közölt alapvető jelentőségű tanulmányokat,²³ míg Péter Katalin a történettudomány oldaláról foglalkozott a reformáció korai korszakával és alapvető művelődési kérdéseivel, a tízkötetes magyar történetben egy nagy összefoglalást is adva.²⁴

Az 1969–1970-ben elindult rendszeres (eleinte évente kétszer, később évente egyszer tartott) régi magyar irodalmi konferenciák számos esetben tűztek ki olyan témákat, amelyek a reformáció irodalmával is kapcsolatban álltak, ugyanakkor a szegedi egyetemen Keserű Bálint körül megkezdődött (egy kimaradt nemzedék után) az utánpótlás képzése, s az *Adattár* sorozat megjelentetése, amely számos e tárgyhoz tartozó kötetet tartalmaz. A pályáját Szegeden indító, s 1971-től Budapesten tanító Kovács Sándor Iván szintén több olyan tanítványt bocsátott útjára, akik e korszak szakértőivé váltak.

A német szakirodalom nyomán először Keserű Bálint és Tarnai Andor kezdett el Magyarországon is szélesebb értelemben késő humanizmusról beszélni. Azt természetesen Horváth János is tudta, s könyve bevezetőjében le is írta, hogy a korszakban összefonódott a humanizmus és a reformáció,²⁵ ebből azonban nem vont le további következtetéseket; számára a humanizmus virágkora lezárult a XVI. század elején. Helyes és mai tudásunk szerint is érvényes ugyanakkor az a megállapítása, mely szerint: „Egyházi (tudós) és világi közönség, magasabb és alsóbb réteg más-más igényt jelentettek, s nyelvileg is külön kezdtek válni egymástól, az egyik továbbra is a latint tart-

va meg irodalmi nyelvének, a másik a magyart emelgetve azzá.”²⁶ A latin nyelvű munkákat ennek ellenére vagy nem tárgyalja, vagy ha megemlíti őket, akkor csak nagyon sommásan. Csabai Mátyás későbbi kassai tanár Wittenbergben 1556-ban kiadott latin disztichonos költeménye Eger várának sikeres védelméről például csak Tinódi kapcsán kerül szóba, mert hogy nem biztos, ismerte-e a históriás éneket, s maga latin nyelvű lévén nem tartozik ebbe a műfajba.²⁷

Magam úgy vélem, hogy a reformáció magyar és latin nyelvű irodalma elválaszthatatlan egymástól, s a vallásfelekezetekhez való alkalmazkodás a humanizmus korai időszaka után egy új irodalomtörténeti kor jellegzetes tulajdonságává vált, amelyet célszerű késő humanizmusnak nevezni.²⁸ A protestáns késő humanizmus így nem csak a XVII. század első évtizedeire alkalmazható kategória, mint azt csaknem negyvenéves kézikönyvünk gondolja, de kialakulásának kezdetei visszanyúlnak az 1530-as évekre. Mindettől függetlenül természetesen továbbra is érvényes maradhat az a megállapítás, hogy a magyar nyelvű világi irodalmi alkotások tekintetében az 1570 és 1600 közötti éveket kell a magyar reneszánsz virágkorának tekintenünk, ez azonban nem adhat felhatalmazást arra, hogy a reformáció irodalmának összetartozó tendenciáit és alkotásait korszakokra szabdaljuk.

Horváth János a reformáció és a magyarság kérdését sem hagyta érintetlenül, s már könyve előszavában leszögezi: „...egy új közösségi eszme, a nemzeti kezdett az addiginál összefoglalóbb és tudatosabb erőként jelentkezni e nehéz századokban”. A könyv megjelenését követően, az 1960-as és 70-es években a magyar történettudományban Szűcs Jenő kutatta a nemzet és nemzettudat történetének kérdéseit,²⁹ az ő halála után azonban senki sem tárgyalta ezt hasonló mélységgel és alapossgal, ez a kutatási irány gazdátlan maradt. Horváth a protestantizmus társadalmi hatását is érinti, s leszögezi: „Bocskay felkelése is a Tripartitum közjogi alapján áll, s épp a speciális Kálvin-féle indoklás hiányzik belőle.”³⁰ Ez az állítás, amellyel én teljes mértékben egyetértek, szöges ellentétben áll Benda Kálmán felfogásával, aki később pont azt próbálta meg bebizonyítani, hogy Kálvin nézetei az ellenállás jogáról a református egyházon keresztül hatottak a magyar rendi ellenállásra.³¹ Véleményem szerint a források legfeljebb arról szólhatnak, hogy a fejedelem környezetében élő református értelmiségiek utólag próbálták megideologizálni a történeteket.

Ha a különböző tudományterületek elmúlt ötven évének eredményeit tekintjük végig a reformáció irodalmával kapcsolatban, semmiképpen sem hagyhatjuk ki az egyháztörténetet. Mint önállóan művelt szabad tudományág nem nagyon létezhetett egyházi keretekben az 1948 és 1990 közötti történelmi korszakban. Az evangélikus egyház két palástjától politikai okokból megfosztott lelkésze és egyháztörténésze, Schulek Tibor és Botta István csak Klaniczay Tibor jóvoltából vehetett részt a világi tudományos életben. A re-

formátus egyházban minimálisra szűkült a szakma utánpótlása, az egyháztörténészek (egyfajta gettóba szorítva) többnyire csak valamilyen ideológiai célnak alárendelve szólalhattak meg – így volt ez a *Studia et acta ecclesiastica* három nagy kötetében,³² ahol Melius Péter szerepének felnagyítása és a Debrecen-központúság visszavetítése a XVI. századba nagyon is kézzelfogható XX. századi célokat szolgált. Ha neveket kell említenem, nem hagyhatom ki a már említett Kathona Gézát, Nagy Barnát, Nagy Kálozi Balázst és a Svájcban élő Zsindely Endrét, illetve Csomasz Tóth Kálmán zenetörténészt, aki monográfiáival és cikkeivel egy rokon, de az énekkincsen keresztül az irodalmat nagyon is közelről érintő területen tett rendet.³³ Egy összefoglaló magyar református egyháztörténet jelent meg ebben az ötven évben, Bucsay Mihályé, ez azonban új adatokat és szempontokat nem tartalmaz, s magán viseli korának súlyos ideológiai örökségét. Az időszak végére az említett nevek által fémljelzett generációk eltűntek, s ma már nincs olyan protestáns egyháztörténész, akinek a fő kutatási területe a XVI. század lenne.

Végül azt is el kell mondanom, hogy a régi magyar irodalmi kutatás a reformáció irodalmának területén is hatalmas munkát végzett ötven év alatt. Először is megjelentek hasonmás, kritikai vagy népszerű kiadásban a szövegek, számos alapos kísérőtanulmánnyal együtt. Csak kiragadva néhányat, a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* faksimile-sorozatot kell megemlítenem, illetve a sorozaton kívül napvilágot látott vizsolyi Biblia két kiadását, valamint a *Régi Magyar Költők Tára* XVI. századi sorozatának folytatását. Elveszettnek tűnő művek kerültek meg, a legjelentősebb közülük Huszár Gál 1560–1561-es énekeskönyve, amelynek egyetlen példánya Stuttgartban található.³⁴ Filológiai részletkérdések tömege tisztázódott, végképp a legendák világába utalta például Mészáros István³⁵ és Szűcs Jenő³⁶ azt a történetet, amelyet Horváth Jánosnál is olvashatunk, s amely szerint Siklósi Mihály Perényi Péterrel együtt érkezett Sárospatakra, s megnyerte a reformációnak Kopácsi István ottani ferences rendfőnököt, s szerzetestársát, Sztárai Mihályt, s ez az eseménysor vezetett az iskola 1531-es megalapításához.³⁷ Holl Béla vizsgálata nyomán kiderült, hogy Ozorai Imre könyvének akadémiai könyvtári példányában kézzel van berajzolva az 1535-ös évszám,³⁸ s ez felborította a korai reformáció eddig elképzelt irodalomtörténetét. Sorolhatnám tovább, de ehhez nincs elég helyem és időm.

Mindebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy megérett az idő arra, hogy valaki ismét összefoglaló monográfiát írjon a reformáció irodalmáról. Ehhez olyan tekintetben kedvezőek a körülmények, hogy a rendszerváltás után a kutatók számára még inkább kinyíltak a határok, fel lehet használni a nyugati és a szomszéd országokbeli friss szakirodalmat. Ugyanakkor a személyi feltételek rosszabbodtak, nem csak az egyháztörténészek hiányoznak, de olyan nagy tudású irodalomtörténész egyéniség sincs már közöttünk, aki Horváth Jánoshoz lenne mérhető, s egy személyben képes lenne

egy ilyen könyv megalkotására. Pedig ez csupán egyetlen részterület, s a teljes régi magyar irodalomtörténet megírásától még igen messze van. A hiányzó kézikönyveket ma egyedül az *Új magyar irodalmi lexikon* két kiadása³⁹ igyekszik (úgy-ahogy) pótolni.

Visszatérve Horváth János művének értékeléséhez, mint minden tudományos könyvnek, ennek is vannak mulandó és maradandó vonásai. Mulandóknak bizonyultak a terjedelmes történelmi bevezetések, a reformáció irodalmának időhatára, az első rész főnemesekre alapozott koncepciója, s mindazok az adatok, amelyeket azóta a kutatás már másként lát. Ami viszont maradandó, az a számos műelemzés, amelyben a szerző verstani érzékenysége és érdeklődése is megmutatkozik. Mivel ezek teszik ki a könyv zömét, azt kell mondanunk, hogy érdemes most is időnként levenni a könyvespolcunkról. Ha valaki vagy valakik ezeket a XVI. századi munkákat újra végigolvasnák és végigelemeznék, s ennek alapján új monográfiát írnának – de meg kell mondanom, hogy ez a „veszély” sajnos egyelőre nem fenyeget – Horváth János véleménye még akkor is érdekes és fontos lenne számunkra.

1 HORVÁTH János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat Kiadó, 1957?, 481.

2 HORVÁTH János, *i. m.*, 482–483.

3 HORVÁTH János, *i. m.*, 15.

4 HORVÁTH János, *i. m.*, 16.

5 RÉVÉSZ Imre, *Magyar református egyház-történet, I. kötet, 1520 tájától 1608-ig*, Debrecen, 1938, 59. (Református Egyházi Könyvtár XX.)

6 HORVÁTH János, *i. m.*, 304–305.

7 HORVÁTH János, *i. m.*, 103.

8 HORVÁTH János, *i. m.*, 481., 528., 529.

9 KLANICZAY Tibor, *A magyar reformáció irodalma*, ItK 61 (1957), 12–47. – MAKKAI László, *Pest megye története 1848-ig = Pest megye műemlékei I.*, szerk. DERCSÉNYI Dezső, Budapest, 1957, 102–104. (Magyarország műemléki topográfiája, V.)

10 HORVÁTH János, *i. m.*, 72.

11 SZABÓ András, *Reformáció Északkelet-Magyarországon: meg gondolkodtató esetek*, megjelenés alatt a Sárospataki Füzetekben és a nagykovácsi konferencia kötetében.

12 SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, passim. (De különösen: 9–32., 413–426.)

13 A konferencia *Mezőváros, reformáció, irodalom (16–18. század)* címmel 2001. május 31.

és június 2. között zajlott Nagykovácsán, az előadásokat tartalmazó kötet az Universitas Kiadónál fog megjelenni.

14 BOTTA István, *Dévai Mátyás és Serédi Gáspár – További szempontok a Dévai-kutatáshoz*, Diakónia 1 (1979) 2. sz., 72–79. – Vö.: HORVÁTH János, *i. m.*, 55–62.

15 *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964. (A magyar irodalom története I.) – *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964. (A magyar irodalom története II.)

16 Lásd többek között: VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982.

17 PIRNÁT Antal, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961.

18 DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973. (Humanizmus és Reformáció 2.) – Uő, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987. (Humanizmus és Reformáció 13.)

19 BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi Kiadó, 1998. (Humanizmus és Reformáció 25.)

- 20 KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974. (Humanizmus és Reformáció 4.)
- 21 BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1978. (Humanizmus és Reformáció 7.) – Uő, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991. (Humanizmus és Reformáció 18.)
- 22 Lásd többek között: NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter, az ember és az író*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959. (Irodalomtörténeti Könyvtár 4.)
- 23 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius*, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 4 (1968), 107–117. – Uő, *Balsarati Vitus János. Magyar orvosdoktor a 16. században*, *Orvostörténeti Közlemények* 75 (1976) 13–42. – Uő, *Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa*, *Diakónia* 2 (1980), 15–21.
- 24 PÉTER Katalin, *A reformáció és a művelődés a 16. században = Magyarország története 1526–1686*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985, 475–604. (Magyarország története 3/1.)
- 25 HORVÁTH János, *i. m.*, 6.
- 26 Uo.
- 27 HORVÁTH János, *i. m.*, 216.
- 28 SZABÓ András, *Késő humanizmus. Egy irodalomtörténeti korszakmegjelölés háttéréről = Mozgó Világ. Tanulmányok a hatvanéves Kulin Ferenc tiszteletére*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, HORVÁTH Csaba, SZITÁR Katalin, Bp., Ráció Kiadó, 2003, 235–247.
- 29 SZÚCS Jenő, *Nemzet és történelem. Tanulmányok*, Bp., Gondolat Kiadó, 1974. (Társadalomtudományi Könyvtár.)
- 30 HORVÁTH János, *i. m.*, 18.
- 31 BENDA Kálmán, *Kálvin és a magyar rendi ellenállás*, *História* 5 (1983) 5–6. 54–55. – Uő, *L’impact du Calvinisme sur le droit de résistance in Hongrie = Le rayonnement de Calvin en Hongrie du XVIe siècle à nos jours*, Genève, 1986, 31–38.
- 32 *A Heidelbergi Káté története Magyarországon – A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve – Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből*, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965 – 1967 – 1973. (Studia et Acta Ecclesiastica I–III.)
- 33 Lásd többek között: CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1958. (Régi Magyar Dallamok Tára 1.) – Uő, *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.
- 34 BORSA Gedeon, *Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve*, *ItK*, 80 (1976), 367–377.
- 35 MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972.
- 36 SZÚCS Jenő, *Sárospatak reformációjának kezdetei*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. (1981.) Bp., 1982, 7–56. – Uő, *Még egyszer a sárospataki protestáns iskola kezdeteiről. Az 1531. évszám eredete*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve III. (1983.) Bp., 1984, 142–164.
- 37 HORVÁTH János, *i. m.*, 35–36.
- 38 HOLL Béla, *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól*, *Magyar Könyvszemle* 92 (1976), 156–170.
- 39 *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994. (2. és CD-ROM-kiadás: 2000.)